

етпейді. Бұл оның тағы бір ерекшелігі. Тыңдаушы музыканы терең ұғыну үшін оның бүкіл даму барасында ілесе отырып қабылдауы тиіс. Осы «өзіндік тамаша тілді» - балалар жіті ұғып түсіне білуге үйрену қажет.

Біздер болашақ музыка мұғалімдерін өнер арқылы тәрбиелеудің педагогикалық шарттары пәнін оқытуға дайындау әдістемесі бойынша бейнелеу өнерінің мәдени - рухани құндылықтарын меңгерту арқылы әлемдік мәдениетке деген құрметін сезімін қалыптастыру, болашақ музыка мұғалімдерді өнер пәнін білімгерлерге оқытуға дайындау үдерісін жетілдіру мәселесіне біршама үлес қосуға талпындық. Біздің ойымызша, жас ұрпақтың эстетикалық мәдениетін өркениет деңгейіне көтеру үшін, халқымыздың өнер саласындағы мәдени-рухани мұралары арқылы көркемдік білім беруді тереңдете зерттеу болашақтың еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кармин А.С., Искусство в его кн.: Культурология, СПб, 2001, с. 390-467
2. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі мәдениет куәлары. Жин., ред.басқ. Алматы, 1966.-63б.
3. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы, 1994.-56б. Қазақ әдебиеті мен хрестоматиялары (5-11 сынып)2009.
4. Жұбанов А.Қ. Замана бұлбұлдары. – Алматы. Ғалым, 1975 – 46 б.
5. Жұбанов А.Қ. Музыкадағы алғашқы қадам – Алматы: Қазақстанның мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 1962. 84

ӘОЖ 82.015:39

<https://doi.org/10.53355/q7692-6831-9330-v>

ИЛІЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ «КҮЙШІ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ КЕНЕСАРЫ БЕЙНЕСІ

Сабекова Ұ.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ-сы

Бұл мақалада Илияс Жансүгіров поэзиясының көркемдік-стильдік ерекшеліктері, соның ішінде ұлттық сипаты талданады.

Тірек сөздер: *ұлттық көркемдік таным, тарихи кейіпкер, кеңестік идеология, суреткерлік шеберлік.*

В этой статье были рассмотрены художественно-стильные особенности и национальные характеры поэзии Ильяса Жансугурова.

Ключевые слова: *национальное художественное познание, исторический герой, советская идеология, художественное мастерство.*

This article reviewed hudozhestkenno-stylish features and characters of national poetry Ilyas Zhansugurov.

Keywords: *national artistic cognition, historical hero, Soviet ideology, artistic mastery.*

«Күйші» поэмасында характері айқын ашылған кейіпкерлердің бірі – хан Кенесары образын жасауға ақын оның ой-пікірін, мінез-құлқын суреттеу жағынан келеді, сол арқылы ішкі сырын ашып, іс-әрекетін, мақсатын әшкерелейді.

Жұртпен бірге бар ынтасын салып, Күйшінің тамаша күйін тыңдаған Кенесары әр күйдің үнінен соғыс дабылын естиді. Көз алдына келешек армандары, жорық жойқындары елестейді. Ойға шомған хан өз жағдайына да көңіл аударады:

Келелі кеңестер не? Ақ найза не?

Не тоқтау толқып жатқан айдын көлге?

Көтерген Абылайлап ала жалау,

Шақыртқы ту бола ма тозған елге?... [1,91].

Кенесары үлкен толқуда, ойда. Өйткені толқып, ыдырай бастаған төлеңгіттерін, соңына ерген аз топты нендей шарамен, айламен тоқтату керек? Бұл халден шығуға қандай жол бар? Ол енді өзінің «Абылайлап көтерген ала жалауының шақыртқы ту» бола қоймайтынын да сезеді. Өлең шумағының осы үш жолына ақын үлкен саяси-әлеуметтік мәселені сыйдыра алған және оның шындық мәнін де аша білген.

Кенесарының негізгі мақсаты – тарихи шындықта да, Ілияс Жансүгіров поэмасында да – қазақты бір тудың астына жинау.

Абылай аруағым, ала туын

Көтерсем... көтерілер өшкен ұран... [1,91].

Кенесарының мінез-құлқын сипаттауда Қарашаш екеуінің арасындағы диалогтың үлкен мәні бар. Қарашаш күтпеген жерден ағасына қолқа салып: «Бер маған осы адамды басы бүтін...» - десе, хан:

Осы ма сұрағаның, Қарашашым?

Қаласа, қалағаның алсын, алсын!

Үйсіннің ерулігі болар бізге!

Бергенім басы бүтін байлап басын,- [1,91].

деп, жауап қайтарады. Бұл сөздерден ханның Ұлы жүзді бағындыруға келген негізгі беті аңғарылады.

Кенесары образының ең бір айқындалатын жері Сапақ пен Қарашаш оқиғаларына байланысты. Жас жігіт Сапақтың қызға сөз салуын Қарашаш хан ауылын қорлау, хандық биліктен аттау деп қарайды да, үйсін, дулат елін бидайықтай қуырады. Дулат еліндегі датқа Әлімқұлдың баласы Сапақтың басын өз қолымнан аламын, болмайды екен аулын шабамын деген шарт қояды. Сол шартты іс жүзінде орындап шығатындығының берік белгісі ретінде қарулы жасақты дереу сапқа тұрғызып, зеңбіректерінің бетін Әлімқұл аулына бұрады. Міне, бұл сонау заманнан бергі хан атаулының халық басына бейнет, әлек боп тигеніне, іргедегі жау, іштегі бүлік боп келгеніне мегзейді.

Жанжалды үй арасы ұсақсынып,

Арыстан отыр төрде тісі ақсиып, - [1,91].

Үлкен мемлекет басшысының арманы да биік, ірі, ол ауыл ішінің жанжалына араласпайды. Бұл жолдар Кенесары бейнесін айқын ашып тұр. Суреткерлік пен шеберлік осындай-ақ болар.

«Ойшыл, мейірбан, қайырымды, данышпан Кенесары - кісілік, имандылық, ұлттық намыс, жігер, қуаттың туы бола білген, туды құлатудан бұрын басын шаптырған теңдесі жоқ ұлттық батыр», -деп түйіндейді ойын сыншы ғалым [2,101].

Ол еш нәрседен сескенбеген, қобалжымаған. Оны ойландырып, жанын жейтін соңынан ергендер тағдыры ғана емес, соңында қалған, отаршылардың аяр саясатына алданып, көсемінің соңынан топырақ шашқан көр бала жұртының құлдық қамытына мойынсұнған ащы тағдыры. Аласұруы, жолбарыстай ыңырануы – барлаушыға тән батырлығы, қолбасшыға тән байыптылығы, жаны жайсаң, жүрегі жомарт, құшағы ыстық, кемеңгерге тән кеңдігі, дарқандығы. Ілияс поэмада соны жеріне жеткізе, Кенеге тән қасиеттерді алтын тінінен бір талдап суыртпақтап талдай, тарата отырып монологімен ішкі жан сарайындағы имандай сырын өзіне аштырады:

Қиялы домбырамен сыбырласып,

Жатқандай шабуыл не? Жортуыл не?

Келелі кеңестер не? Ақ найза не?

Не тоқтау толқып жатқан айдын көлге?

Көтерген Абылайлап ала жалау,

Шақыртқы ту бола ма тозған елге? [1,96].

Иә, тозған елді қайтсе топтастырады, тозған қазды қайтсе топтанған қарғаға жем қылмайды?

*Бөрі отыр бөлтірікке беріп ырық,
Алар деп өз абыройын өзі-ақ жығып.
Балқааштың тұңғиығы толқын бермей,
Тымырсып терең жатыр іштен тұнып. ... [1,108].*

Бұнда бөрі — Кене, бөлтірік — Қарашаш.

Ілияс Жансүгіров шығармаларының ерекшеліктерінің бірі деп — оқырманға ой тасып, қорытындысын өзіне шығартып, түйінін өзіне шешкізіп, ақын идеясын түсінуге жетелеуінде дер едім.

*Әлімқұл састы қатты сабыр қылмай,
Оңай ма құлайтын құз Кене хандай?
Егер де тез отын тарқатпаса,
Үйтіліп датқа алуының кетуі оңай. [1,115].*

Өлең жолдарындағы «құлайтын құз» – астарлы сөз, ол – Кененің қаһары.

Кенесарыға берілген бұрынғы бағаларға көз салар болсақ, өзегінді өкініш өртейді.

Оқып көрелік: *«Қанқұйлы, қорқау бөрі Кенесары ханның қолына түскен күйші жігіт озық өнер күшімен озбырдың шеңгелінен аман құтылады. Дастанды оқып отырғанда, ақынның өзі сияқты, бүкіл жан пейіліңмен күйшінің жағында, халықтың жағында боласың, хан мен оның аю қарындасы Қарашашқа зығырданың қайнап, лағынет айтып отырасың» [2,21].* Ал Әбділхамит Нарымбетов былай дейді: *«Поэмада хан Кененің портреті жоқ. Бірақ онсыз да ақын ханның қатыгез, қатал, жексұрын бейнесін жеткізіп бере алған».* [3,9].

Поэмадағы жаңалықтардың бірі – қаһармандар психологиясын өмір ағысына, жағдайға тығыз бірлестіріп, тұтас бейнелер жасауында. Күйдің сұлу сазын ғана емес, тыңдаушыға әсері, көңілінің толқынын астастыра көрсету, сүйтіп мінез даралығын айқындау І. Жансүгіров поэмасында жанды тұлғалар жасауға мүмкіндік береді.

Ақынның асқан шеберлігі өмірдегі кереғар құбылыстарды, қатал шындықтарды жұмсартпай, қаз қалпында бере білуінен байқалады. Кенесарының қарындасы Қарашашты мінездеген жолдарында ақсүйек қауымның тәкәппарлығы көрініп тұрады. Кенесарының халыққа жат қылығын, астамшылығы Қарашаш күйшіні өзіне тарту етуін сұрағанда:

*...Үйсіннің ерулігі болар бізге,
Бергенім басы бүтін байлап басын, -
деген өктем сөздерінен байқаймыз.
Ақыл мен аруағымен елді билеп,
Кей – кейде Кенеге де өктем сөйлеп.
Биі де, батыры да, қарасы да,
Қарашаш айтты десе «мақұл», жөн – [1,116].*

деп, ханы қадірлеп, қарасы қорыққан Қарашаштағы өр мінезділік оның «аруағына» байланысты. Қарашаштың Абылай ұрпағы екендігін «аруағымен» сөзінен-ақ ұққандаймыз.

Ақынның суреттеуінде Кенесары осыған дейін қалыптасқан жоғарыдағыдай сіреу пікірдей озбыр, қатігез емес. Адамгершілігі жоғары адам. Адамгершілік ана сүтімен бойына дарығандар өмірде көшпелі алтындай өте сирек кездеседі, өйткені оны басқа біреуден үйреніп, еліктеп, оқып-тоқып қол жеткізу мүмкін емес. Ол – табиғаттың пендесіне тартқан өлшеусіз сыйы. Бәлкім ол оған ұлы атасы қасиетті Абылайдан... Жошыдан...Шыңғыс ханнан үзілмей келе жатқан асыл қаннан дарыған шығар...

Кезінде Ілиястанушылар осы поэмаға талдау жасағанда, ақын «қанаушылар ортасының өнерге жау екенін әшкерелеп көрсетті» деп, оны мақтаған боп, маңдай терімен тапқан алтынын қара бақырға саудалады. Бұл - шындыққа жанаспайды. Мәтінге үңілейік:

*Хан орда, хан тағында, жайнап көркі,
Күй болып, ұйып отыр есі-дерті.
Отырған құлағын сап, құлай тыңдап,
Кенеге үн бір сарын, күй біркелкі... [1,96].*

Кенесары – Ілиястың жырлауында күй, ән, жыр десе ішкен асын жерге қоятын, оның жан-жүрегіне бойлайтын парасат, интеллект иесі. Атасы Абылай күй мен жырдан ләззат алу былай тұрсын, өзі де отыздан астам күй шығарған кәсіби күйші, дәулескер домбырашы болса, тартып туған, жолын қуған немересі күйді қасиет тұтпаса, ата аруағы кешіре ме?... «Қиялы домбырамен сыбырласып», «Өзінің Ордасында батыр Кене, тарттырып домбыраны отыр Кене» десе таңғалмайсыз, арысы жетпіс жеті атадан жалғасып көшіп келе жатқан құт, қонған кие ретінде мойындап, «өнерге жаулықты» бұл тұқымға құдай қоспағанын поэманы оқыған сыншыларымыздың салқын сабырмен сезінбегеніне таңқаласың. Ақынның поэмасын таным сүзгісінен өткізіп, парасат безбеніне тартқанда аңғарарымыз. Кенесары – ақылды, парасатты, кемеңгер, жайсаң, алғыр, табанды, абыздығымен қоса арқасы бар, кісілікті кісі.

*Тасытып көкірегін кек аиқандай,
Тынбасқа жауды жеңбей, жер жастанбай;
Нажағай ашуында жарқ-жұрқ ойнап
Бұлтты бұрқытарып от шаиқандай... [1,96].*

Ілияс ел аузынан Кенесары туралы аңыздар жиыстырған екен. Соның бірін толығымен ұсынайық: «Кенесары Ұлы жүз ішінде жүргенде бір сайынды жігіті ділмәр болған. Төріндегі жігіттер мұны күндеп Кенеге шығыстырады. Кенеге дереу шапқыншы жіберіп еді... Көшпек ауыл Кененің тегін шақырмағанын біліп, қатын-баласына қоштасып кетеді. Онда хан Кене ұрыс уағы, дереу сотсыз шауып жібереді екен.

Айтқандай келсе: ханның көзі қанталап, сақалы тарамданып, қаны ішіне тартылып қалған екен.

Есіктен кіре: «Дат» депті.

- Айт!

Жігіт:
*Жаратқан бағымызды құдайым-ай,
Көп бөлмен ашулансаң уайымдай
Үш жүздің баласына болдың патша,
Кешегі өтіп кеткен Ыбырайымдай.
Қаһарың қатты келсе қара түндей,
Арағың желді күнгі жауған күндей
Үш жүздің баласына болдың патша,
Кешегі Дәуітұлы Сүлеймендей.
Ылау етіп он бармағын жақ ұстадың,
Ақырап таз тырнадай дабыстадың
Үш жүздің баласына болдың патша,
Кешегі Әзірет Әли Арыстандай
Арғы атаң хан Абылай, әкең Қасым,
Ерлігің ер Саржаннан болды басым
Баласы арғымақтың жабы тумас,
Қасымның бес баласы тудың лашын
Даусың азынайды құла айғырдай,
Құлпырдың ал жауһардың құлағындай
Басыңнан соқпақ салып жан асқан жоқ,
Алдыңда асуы жоқ қу бақырдай
Кешегі, аз айтайын, шапқанымды,
Жар жолда жау сағалап жатқаныңды,
Жанымнан жаман шошып келіп едім,
Райдан, аруақ сүйер, қайтқаныңды
Кенеке, жаз да болман, күз де болман,
Құс салдың тұйғын ұстап жез дабылмен
Әуеде айнала ұшқан ақ сұңқарың,*

Алдында қызыл түлкі тоятын мен.
Болады не десең де айтсаң, ханым,
Өтеді атсаң тастан өз жарағың
Бір қасық тілегенім қаным-дағы,
Алдыңнан тірі кетсін шыбын жаным.

Кенесары оның күнәсін кешіпті». [1,96].

Байқап қарар болсақ, Ілиястың танымында Кенесары хан жауыз емес, дана, кең, ел қамын ойлаған әділ шешім қабылдайтын тарихи тұлға.

Ұлт қаһарманы, адал, ізгі, гуманист, патриот, қайталанбас тұлға, халқымен мәңгі жасайтын ірі мемлекет қайраткері.

І.Жансүгіров поэзиясы тіліндегі сөзбен салынған сурет-теңеулер ақын шеберлігін, тіл ұсталығын танытып қана қоймай, көркем өрілген қазақтың өлең өрімін жетілдіруде, дамытуда ерекше орын алады. «... Мен көркемдік жағынан «Күйші» поэмасын суреткер ретінде Жансүгіров творчествосының шыңы деп білемін», - дейді О. Сүлейменов [4,71].

Оқырман қауымның жылы лебізіне бөленген, сыншылардан келісті бата алған, ақынның ақындығын айқындай түскен шығармасы — «Күйші» поэмасы. Ғалым, әдебиетші Е.Исмайылов: «Ілиястың бұл поэмасындағы түйдекті образдар, тамаша бай теңеулер бәрі де орынды, күйдің сарынынан әр кезендегі толқындарынан өмірдегі, айнала табиғаттағы көріністің, құбылыстың бәрін тауып теңеген (боран, дауыл, айдаһар, жылан...), орынды салыстырған», - деп жазады. Тілдің бай лексикасын орынды қолдану арқылы ақын қазақ халқының басынан кешкен тарихын, тікелей мүддесін, барлық кәсібі мен шаруашылығын, күллі мәдениетін, қазақ халқына тән сезім мен эмоциялы күйін ұқтырғандай.

Шындығында, поэмадан ақынның бейнелеу тілінің ұлттық үлгілерін барынша мол пайдаланғандығын байқаймыз. Екіншіден, күнделікті өмірде жиі қолданылатын сөздің өзі ақын қолданысында түрленіп, жаңа мағынаға ие болып, көркемдегіш құралға айналады. «Алыстан арбаламай...» халықтың төл сөзіне әрі әр, әрі нәр бере қолданатының куәсі боламыз.

Академик М.Әуезов: «І. Жансүгіровтің ірі поэмалары - («Дала», «Күйші», «Құлагер») лирикалық, философиялық оқиғалы, сюжетті поэма үлгісі. Осы үш поэма тұсында қазақтың Абайдан кейінгі поэмасы аса биік, ірі сапа табады. Бұлардағы дүниені көрер көз, сезіну сыры, жалпы дүние тану қалпы, ақындық сыр, өмірге қараған көз қарас барлығы да бұрынғы қазақ поэзиясы тудырмаған тың жаңалықты аңғартады...», - дейді.

Аталған шығармалар ұлттық мәдениетіміздің озық дәстүрін бойына сіңірген, философиялық ойлары кемел тарихи болмысы кең қамтылған, халық өмірін дәл суреттеген әрі заты қазақ поэзиясын жаңа тарихи белеске көтерген, қайталанбайтын классикалық туындылар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жансүгіров І. Шығармалары. 2том.-Алматы.- Қазығұрт .-2008ж.
2. Қаратаев М.Шығармалар жинағы. Алматы.-Ғылым.-1994ж.
3. Нарымбетов Ә. «Жансүгіровтің «Күйші» поэмасының көркемдік және стильдік сыр-сипаты». // Кітапта: «Стиль сыры».- Алматы, 2004. -26-50 б.
4. Нұрғали Р. «Соғайын сөзімнен бір сұлу сарай» («Күй», «Күйші», «Құлагер» дастандары туралы трагедиялық триптих)// Кітапта: «Стиль сыры».- Алматы, 2004. -26-50 б.
5. Сыдықов Т. «Хан сарайынан күйшінің қараша қосына дейін немесе І.Жансүгіровтің «Күйші» поэмасына жаңаша көзқарас» // Жетісу. – 2010.